

ЁШЛАРНИ МАЪНАВИЙ АХЛОҚИЙ ҚАДРИЯТЛАР РУҲИДА ТАРБИЯЛАШДА ХАЛҚ ПЕДАГОГИКАСИНИНГ ЎРНИ

Тилегенов Аскарбай Толегенович

Т.Н.Қори-Ниёзий номидаги Ўзбекистон педагогика фанлари илмий тадқиқот институти
Қорақалпоғистон филиали директори, п.ф.н., профессор

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7926592>

Аннотация. Жамиятнинг равнақи инсон ҳаёт кечириётган муҳит, ана шу инсон фаолиятининг турли соҳаларида намоён бўлаётган маънавий асосга кўп жиҳатдан боғлиқ. Мана шу маънавий асосга йиллар давомида таркиб топган халқ педагогикаси бой манбаларга эга.

Калим сўзлар: маънавий ахлоқий қадриятлар, ёшлар, халқ педагогикаси, тажрибалар, маънавий тарбия, асосий манба, халқ оғзаки ижоди, миллий урф-одатлар, анъаналар, маросимлар, халқ уйинлари.

Халқ педагогикаси умумхалқ ижодий маҳсулининг натижаси, педагогик маданиятнинг асосий ифодаси бўлиб, унинг илдизи қадим-қадимларга бориб тақалади. У ўзида халқнинг орзу-истаклари, қарашлари, инсон, оила, ёш авлод тарбияси ҳақидаги тасаввурларни акс эттиради.

Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра халқ педагогикаси меҳнаткаш халқ ва халқ донишмандлигининг ёш авлодни мақсадга мувофиқ кишилар этиб етиштиришдаги тарбиянинг мақсад ва вазифаларига бўлган қарашлари ҳамда халқ оммаси томонидан таълим-тарбияни амалга ошириш борасида қўлланилиб усул, восита, кўникма ва малакалар борлигини ифодаловчи тажрибалар асосида тўпланган билим ва маълумотлар мажмуидир. Бошқача қилиб айтганда, халқ педагогикаси халқ оммасининг оғзаки тарзда яратган ва авлоддан – авлодга ўтиб келаётган тарбия ҳақидаги маълумотлари-педагогик ижодлари мажмуидир.

А.Э.Измаиловнинг таъкидлашича халқ педагогикасини тадқиқ этган барча тадқиқотчиларнинг таърифича, халқ педагогикаси авлоддан-авлодга ўтган тарбия ҳақидаги билимларнинг йиғиндисигина эмас, балки халқнинг тарбиявий фаолияти тажрибаси асосида мазкур билимларнинг малака ва кўникмага айланиши мажмуи ҳамдир. Ҳақиқатан ҳам халқ педагогикасида фақат тарбия жараёни эмас, балки таълим жараёни ҳам асосий манба сифатида катта аҳамиятга эга бўлади. Шундай экан олимнинг фикрича халқ педагогикаси таърифида таълим ва тарбия икки томонлама жараён сифатида ўз ифодасини топмоғи керак, яъни халқ педагогикаси - халқ оммасининг тарихий ва ижтимоий тажрибаси сифатида оғзаки шаклда авлоддан-авлодга ўтиб келган, тажрибада синаб кўрилган ва жамланган эмпирик билимлар, маълумотлар, малака ва кўникмалар мажмуи.

Халқ педагогикаси кенг қамровли кўп қиррали бўлиб, тадқиқотчилар унинг манбаларини қуйидагилардан иборат деб кўрсатдилар (О.Мусурмонова, Н.Ш.Алметов ва бошқалар):

1. Ўзбек халқ оғзаки ижоди.
2. Миллий урф-одатлар, анъаналар, маросимлар.
3. Халқ уйинлари ва уйинчоқлар.
4. Диний таълимотлар.
5. Халқ амалий санъати ва унармандчилик.

6. Миллий мусиқа.
7. Тасвирий санъат.
8. Рақс санъати.

Биз бу манбаларга яна халқ табобатини ҳам қўшган бўлар эдик. Зеро, халқ табобатида ҳам таълим-тарбияга оид жуда кўп қимматли манбалар мавжуд.

Мазкур манбаларнинг кўпчилиги алоҳида эмас, бир-бирига уйғун ҳолда ҳам ифодаланади.

Масалан, халқ оғзаки ижоди тартибида миллий урф одатлар, анъаналар, маросимлар, халқ ўйинлари, диний таълимотлар, халқ амалий санъати ва ҳунармандчилигига оид, миллий мусиқа, рақс санъати халқ табобати ва бошқа манбаларни ҳам учраши мумкин. Ана шу манбалардан энг муҳими халқ оғзаки ижоди бўлиб, халқимизнинг ўз тарихий-ижтимоий тараққиёти давомида авлоддан-авлодга ўтиб, сайқалланиб келаётган, шахснинг маънавий-ахлоқий тақомилида ўзига хос таъсир доирасига эга.

Халқ оғзаки ижоди билан тарихчилар тарихий воқеаларнинг унда қандай акс этгани билан, элшунослар халқнинг урф-одатлари билан, санъатшунослар фольклордаги мусиқа, рақс, уйини ва бошқаларни, тилшунослар унинг лаҳза ва шевалари билан, адабиётшунослар унинг ёзма адабиёт билан муносабатларини текширадилар, - дейди фольклоршунос К.Имомов. Биз эса бу таърифга педагогика фани таълим-тарбия масалалари халқ оғзаки ижодида қандай ифодалангани билан шуғулланиши, унинг ақлий, ахлоқий, меҳнат, нафосат, жисмоний тарбияда муҳим манба эканлигини алоҳида таъкидламоқчимиз. Зеро, халқ оғзаки ижоди халқ ҳаётининг бадиий ифодаси бўлиб, халқнинг ижтимоий-тарихий, фалсафий, бадиий-эстетик қарашларини ўзида акс эттиради.

Шунинг учун ҳам халқ оғзаки ижодининг қиммати, унинг маърифий, ғоявий тарбиявий ва эстетик аҳамиятга эга эканлиги билан белгиланади. У халқимизнинг узоқ тарихи, урф одати, ижтимоий ҳаёти, дунёқарашининг кенглиги, ижтимоий муносабатининг хилма-хиллиги, орзу-умидларининг улуғвор ва теранлиги билан билим беради ва маънавий-ахлоқий тарбия манбаи бўлиб ҳисобланади.

Айниқса, болаларнинг ўсмирлик даврида халқ оғзаки ижодига қизиқиши ўта кучли булади. Чунки бу ёшда улар катта орзу-умидлар билан яшайдилар ва ўз орзу-умидларини юзага чиқаришда халқ оғзаки ижодига сеҳр кучига, фантазияга ишонувчанлик кучли булади.

Иккинчидан, халқ оғзаки ижодининг бадиийлиги, тилининг равонлиги, мусиқийлиги, содаллиги ҳам ўсмирларга катта таъсир этади, қизиқишини уйғотади. Айнан, ўсмирлар ўрганадиган ўрта мактаб дарслик ва дастурларида халқ оғзаки ижодининг қўшиқ, мақол, топишмоқ, эртақ, достон, афсона, ривоят, асотир ва бошқа жанрлари кенгрок ўрин олган бўлиб, уларда таълим-тарбияга оид халқ донишмандлиги ифодаланган.

Буларнинг барчаси яна икки томонлама характерга эга: биринчидан халқ оғзаки ижоди халқ педагогикасининг манбаи сифатида ёшларда маънавий-ахлоқий қадриятлар руҳида тарбиялашда муҳим ўрин эгалласа, иккинчи томондан бу қадриятларнинг ўзи ҳам халқ педагогикасининг манбаи-халқ оғзаки ижодида ўз ифодасини топган.

Қадриятнинг ўзи нима.

Қадриятлар – инсон ва инсоният учун аҳамиятли бўлган барча нарсалар (эркинлик, тинчлик, ҳақиқат, маърифат, гузаллик, яхшилик ва бошқалар), жамият ва инсон учун ижобий ва салбий аҳамиятга эга (ижтимоий ҳаётда ва табиатда бўладиган яхшилик, ёмонлик, ёвузлик, гузаллик ва хунуклик) бўлган ҳолатлар йиғиндисидан иборатдир.

О. Мусурмонова қадриятга шундай таъриф берган: «Қадрият – инсоннинг маънавий эҳтиёжлари асосида пайдо бўлган, амалий фаолиятда давр синовидан муваффақиятли ўтган, ўз шакл ва мазмунида у ёки бу халқнинг маънавий оламини мужассам этган, асрлар давомида халқнинг маънавий маданиятини шакллантириш манбаи сифатида қадрланиб келинган маънавий - рухий хатти ҳаракатлар, нарса ва ҳодисалар мажмуидир».

Демак қадриятлар инсон томонидан қадрланадиган нарсалар (шунингдек, табиат, ижтимоий ҳодисалар, масалан, техника ёки санъат асарлари (Тугаринов В.П.) дан иборат бўлиб, кишиларнинг талаби, ҳохиши, қизиқиши ва мақсади асосида ўзаро муносабат, ўзаро таъсир (атроф-муҳит билан, инсонлар билан) натижасида вужудга келадиган ҳолатдир. Қадриятлар мазмунан хилма-хил турларга бўлиниб, турмушнинг барча томонларини қамраб олади. Файласуф олимлар қадриятларни характериға кўра турлича тасниф этадилар. Бир гуруҳ файласуф олимларнинг фикрларига кура, улар «ҳаёт қадриятлари» ва «маданият қадриятлари» дан иборат. Иккинчи гуруҳдагилар эса маданиятнинг анъанавий бўлинишиға асосланиб, қадриятларни «моддий» ва «маънавий» тарзда тасниф этадилар. Учинчи гуруҳ таснифда қадриятлар «моддий» ва «маънавий» ва «ижтимоий-сиёсий» тарзда ифодаланади. (Тугаринов В.П.)

Ёшларни маънавий-ахлоқий қадриятлар руҳида тарбиялашда иккинчи гуруҳ таснифға асосланиш мақсадға мувофиқ. Чунки, ҳозирги жамият талабига жавоб берувчи ўқувчи-ёшда ҳар иккала гуруҳға хос қадрий сифатлар мужассам булмоғи лозим.

Маънавий қадриятлар ёшларнинг характери, қамрови, шакл ва мазмуниға кўра таъсир этади. Моддий фаолият моддий қадриятни яратишнинг асоси булиб, инсон ва жамият ҳаёти учун восита ишлаб чиқаришдан иборат. Маънавий фаолият турли ғоялар (илмий, фалсафий, ахлоқий, диний) йиғиндисини ташкил этган. Ҳар иккала фаолият турлари бир-бирлари билан ўзаро боғлиқ ва ҳамкорликда ўқувчи-ёшлар маънавиятиға, жамият тараққиётиға бевосита таъсир этади.

Маънавий қадриятларнинг асосийларига қуйидагилар киради: эркинлик, тенглик, одиллик, одамлар дўстлиги, маориф, тўғрилиқ, яхшилик, гўзаллик ва бошқалар В.П.Тугариновнинг ишида фалсафий томондан қадриятларнинг бир неча турлари кўрсатилади. Олим жамиятдаги одамларнинг ҳар хил турдаги фаолиятларини уч соҳаға бўлиб кўрсатади:

1.Моддий ишлаб чиқариш соҳаси (ва шу чиқарилган маҳсулотларни тарқалиш жараёни ҳамда хизмат кўрсатиш киради).

2.Ижтимоий-сиёсий фаолият соҳаси (бунга жамиятнинг турмуш шаклларини сақлаш киради).

3.Рухий-ғоявий фаолият соҳаси. Бу ерда одамлар ўз ғояларини, уй-фикрларини «ишлаб чиқариш» ва тарқатиш билан шуғулланади.

Қадрият фалсафа ва ахлоқшуносликнинг қадимий ва бошланғич тушунчаларидан биридир. Бу тушунча дастлаб «бойлик», «нозу-неъмат», яхшилик маъносида қадимги юнон этикасида кенг қўлланилган. Кейинчалик, XIX асрда Ғарбий Европа фалсафасида бу тушунча маъноси ўзгариб, қадрият деб атала бошлаган. Қадрият категорияси собиқ Иттифоқда 60-йиллардан бошлаб учрайди. Республикамизда эса, бу тушунча фан ва тарғиботда 90 йиллардан кенг қўллана бошланди. Бу сўнгги йилларда халқимизнинг миллий онгининг ўйғониши, тарихий, миллий меросимизга, илғор урф-одатларимизга эҳтиёжу – эътибор ортиб бораётганлигининг ифодасидир.

Қадрият тушунчаси дастлаб ахлоқшунослик фанининг асосчиси Аристотель асарларида кенг қўлланилган. Унинг фикрича, қадрият кўп маъноли тушунча бўлиб, нарса ва ҳодисаларнинг, жумладан, инсон руҳининг (ақли, ҳиссиётлари, иродаси) ҳислатларини, умуман борлиқнинг сифат-ҳислатларини ифодалайди.

Бизнинг фикримизча, қадриятлар - бу инсоният учун керакли бўлган барча нарсалар, ҳолатлар улар инсонлар томонидан қадрланади. Инсоннинг кундаликли турмушида қулланилади.

Маънавий ахлоқий қадриятлар халқимизнинг миллий урф-одати, анъаналари, ёшларни тарбиялашга ва улар онгининг шаклланишида, миллий меросимизни авайлаб-асрашга, урф-одатлар, қадриятларга жалб этиш, қизиқтиришда муҳим омил эканлигини педагог-олимларимиз ўзларининг ишларида қайд этиб ўтадилар. Масалан, У.Тоштемиров, Х.Сапохонов, Р.Холматов, Л.Зоҳидовлар қадриятларини қуйидагича изоҳлайдилар: «Қадриятна кенг, фалсафий маънода жузъий, яъни маданий, маънавий, ахлоқий, эстетик маънода тушуниш мумкин. Фалсафий маънода инсоннинг кундалик турмушига фойдали, унинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондиришга хизмат қиладиган, инсонга роҳат-фароғат бағишловчи нарса ва ҳодисалар, уларнинг хусусиятларидир. Қадрият - объектив борлиқнинг шахс ва (ҳодисалар) жамият тараққиёти учун фойдали хоссаларидир. Қадриятнинг ахлоқий маъноси шахс ва жамият тараққиёти, ижтимоий гуруҳлар (оила, миллат, жамоат), жамиятнинг ахлоқий фазилатлари, ахлоқ-одоб қоидалари, тушунчалари, қарашлари ва илғор урф-одатларидир».

Мазкур ҳодисалар шахс ва жамиятнинг ахлоқий ривожини воситаси бўлганлиги учун ахлоқий қадриятлар деб аталади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, қадриятларни тарбиявий аҳамияти ва педагогик муаммо сифатида биринчилардан бўлиб О.Мусурмонова педагогик нуқтаи назардан тадқиқ этди. У узининг «Юқори синф ўқувчилари маънавий маданиятини шакллантиришнинг педагогик асослари» мавзусидаги докторлик диссертациясида қадриятлар, урф-одат, анъана ва халқ ижодига кенг тушунча беради. Ўқувчиларнинг булар асосида маънавий маданиятини шакллантиришнинг педагогик услубиётини ишлаб чиқади. Олима асосан қадриятлар, урф-одатлар, анъаналарни фалсафий, педагогик фольклор нуқтаи назаридан таҳлил этади. Қадриятларни тасниф этади ва уларни турларга бўлиб кўрсатади ва тарбиявий имкониятларини илмий педагогик жиҳатдан назарий талқин этади.

Умуминсоний кадриятлар барча миллатлар манфаатига мос келадиган маънавий хазинадан иборат бўлиб, миллий кадриятлар билан ягона тарбиявий асосга эгадир. Миллий кадриятлар мазмунан маълум бир миллатнинг ғоялари, қарашлари, эътиқодлари, маънавий турмуш тарзи, орзу-истаклари, келажак мақсадини ифода этади. Умуминсоний ва миллий кадриятлар ўқувчининг кундалик фаолиятида одат, анъана тусига кириб қолгандагина маънавий шаклланишга бевосита таъсир этади. Кадриятларнинг, болаларга бўлган таъсири катталарга бўлган таъсиридан анча устун туради, чунки катталарнинг дунёқараши ва эътиқодлари, одатлари қарор топган бўлса, болаларда эндиликда уларнинг пойдевори қуйилаётган булади. Болалар ўз табиатига кўра таъсирчан бўлганликлари учун уларга борлиқ ва ундаги воқеаларнинг таъсири кучли булади».

Маънавий кадриятлар шаклан: турли характердаги маданий – маърифий ёдгорликлар, муассасалар (тарихий ансамбльлар, мақбаралар, сардоба, масжид, мадраса, хонақоҳ в.б.); бадиий-эстетик нарса ва ҳодисалар (халқ санъати, мусиқа, лисоний ва ёзма манбалар, миллий байрам анъаналари, тўй ва мотам маросимлари билан боғлиқ турли безаклар ва б.к.); жисмоний чиниқтирувчи уйинлар (човган, кўпқари, туптош, шатранж, нард ва б.к.); миллат, халқ тафаккур тарзини белгиловчи меҳнат кадриятлари, хунармандчиликда санъати, (қулолчилик, мисгарлик, меъморчилик, заргарлик, дуродгорлик, туқимачилик, ўймакорлик, сангтарошлик ганчкорлик, дехқончилик, чорвачилик, боғдорчилик ва б.к.); инсон маиший турмушини ифодаловчи кадриятлар (таомлар, шарқона, уйлар, ҳайвонат олами ва б.к.) шунингдек, инсоният маънавий ривожланишида муҳим роль уйнайдиган илмий манбалар (мантик, фалсафа, риёзиёт, хандаса (геометрия), жабру-муқобил (алгебра), жуғрофия, илми нуҷум (астрономия), адабиёт, улум ал-ислом (ислом илми); инсонпарварлик, меҳнатсеварлик, меҳр-оқибат, мурувват, ота-онага муҳаббат, ҳиммат каби маънавий-руҳий кадриятлар ҳамда адолат, тинчликсеварлик, тенглик, дўстлик, ўз-ўзини англаш, эркинлик каби ижтимоий – сиёсий мазмундаги кадриятлардан иборатдир.

Кадриятларнинг муаллифлари ва уларни авлоддан-авлодга етказувчи-бу халқ. Улар кишиларнинг ижтимои ва (сиёсий) маданий фаолиятларида пайдо бўлган ва шаклланган. Шаклан ва мазмунан ҳеч ўзгармайдиган кадриятларнинг булиши мумкин эмас. Баъзи халқларнинг кадриятлари жамиятдаги ижтимоий – иқтисодий тузумнинг ўзгариши билан мазмунан бойиши мумкин, баъзи бир кадриятлар – эса ўз умрини яшаб бўлган, янги пайдо бўлган кадриятларга ўрнини бўшатиб беришга мажбур булади жараённинг ижобий самараси шу жамиятнинг маданиятга бўлган эҳтиёжи, талаби ва муносабатига боғлиқ. Масалан, Шарқ халқларига хос меҳмоннавозлик қадимдан мавжуд бўлиб, ҳозирги кунда ҳам ўз қадрини йўқотмаган кадриятлардан ҳисобланади. Болаларни келажакка тайёрлашда уларни комил инсон этиб шакллантиришда халқ педагогикаси ва унинг муҳим манбаларидан булган халқ оғзаки ижоди маънавий кадриятларни авлоддан-авлодга етказишда муҳим восита ҳисобланади. Юқорида таъкидлаганимиздек, ўзбек халқ оғзаки ижоди намуналари халқнинг турмуш тарзи ахлоқ-одоби урф-одатлари анъаналари диний эътиқодини ўзида мужассам этади, орзу – умидларини меҳнатга ижобий муносабатини, ватанпарварлигини,

муҳаббатда садоқатини, эрки, озодлиги йўлидаги мардонавор кўрашини, моддий ва маънавий эҳтиёжларини, келажак фаровон турмушга ишончини ифодалайди.

Ҳозирги вақтда ёшларни урф-одатлар, маросимлар маънавий-ахлоқий қадриятлар руҳида тарбиялаш, уларга фойдали томонларини очиб бериш, ўргатиш давр талабидир. Энг муҳими, ёшларни халқнинг урф-одат ва анъаналарини ҳамда умуминсоний қадриятларга қизиқтира билишимиз зарур.

REFERENCES

1. Мусурмонова О. Ёшларни маънавий-ахлоқий қадриятлар руҳида тарбиялаш. Услубий қўлланма. Тошкент-1996 йил.
2. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. (Маъруза матнлари учун материаллар). Тошкент-2001 йил.
3. Қорақалпоқ фольклори. Алпамыс.Қоблан. Нукус «Қорақалпоғистон» 1995 йил.
4. С.Ҳ. Носирхўжаев ва бошқалар. Маънавият асослари. Тошкент-2009 йил.